



هنر جلدسازی در ایران

مصطفی رستمی
(عضو هیأت علمی دانشگاه مازندران)

قسمت سوم

کاربرد مقوا در اجزای مختلف جلد کتاب یا مجموعه ی مرقعات

از آنجا که قطع جلد های کتاب ها و یا مرقعات در طول تاریخ متفاوت و متنوع بوده، به تبع آن اندازه ی مقوای جلد ها نیز تنوع زیادی داشته، ولی اساس کاربرد مقوا درجلدها شامل قسمت های زیر بوده است:

۱- دفتین

این قسمت که شامل دو دفته می شده، بخش اصلی ساختار جلد را تشکیل می داده است. ضخامت مقوا در این قسمت عمدتاً بین ۳ تا ۵ میلیمتر بوده است. با توجه به اینکه این قسمت بیشتر در معرض مشاهده، استفاده و آسیب دیدن است، مقوای مورد استفاده باید از نوع محکم، بادوام، صاف، بدون رگه و طبله و نیز یکدست باشد.

۲- عطف

در این قسمت از جلد، از این جهت که ایستایی و استواری جلد و کتاب را توامان تامین می کند، باید از مقوای محکم، بادوام، صاف، بدون رگه و طبله و نیز یکدست استفاده شود و برای اینکه انحنای لازم و ظرافت بیش تری را به عطف جلد ببخشند، معمولاً در این قسمت ضخامت مقوا کمتر از دفته است. برای این کار یا مقوایی می ساخته اند که دارای ضخامت کمتری باشد، یا مقوای ضخیم را از طرف ضخامت آن نصف می کرده و یا مثل یکی دو قرن اخیر از مقوای شمیم استفاده می کرده اند.

۳- میل عطف

این قسمت مکمل تزئینات عطف است و معمولاً برای ایجاد بند های با فاصله ی مشخص و منظم جهت نوشتن یا طلا کوبی نام کتاب، نام مؤلف یا مترجم، زمان و مکان انتشار و یا شماره ی کتاب به کار می رفته است. به این صورت که معمولاً بین ۲ تا ۵ عدد میل با فاصله ی منظم به عطف چسبانده می شده است. برای ساختن میل عطف می توان از موادی چون مقوا، مفتول فلزی، ورق فلزی، پلاستیک و یا چوب استفاده کرد.

در مورد مقوا باید اطراف آن به گونه ای با تیغ یا کارد مخصوص تراشیده و پخ شود که پس از روکش کردن بر زیبایی انحنای عطف بیافزاید.

۴- سرطبل

در مورد این قسمت جلد، شرایط انتخاب مقوا و کیفیت آن همانند قسمت دفتین است و فقط باید هنگام برش زدن و لب گرد کردن دقت کافی مبذول داشت تا به ظرافت آن هنگام روکش کردن

افزوده شود. بر روی بعضی سرطبل یا لبه برگردان ها نیز قفل یا سگک به منظور بستن کتاب تعبیه می شده است.

۵- محفظه یا غلاف

این قسمت که تقریباً مستقل از جلد است، معمولاً کمی بزرگتر از کل حجم جلد ساخته می شده و شرایط انتخاب مقوا مانند شرایط و کیفیت دفتین جلد است و باید در مراحل برش دادن و لب گرد کردن و کنار هم قراردادن و سپس روکش کردن دقت کافی به عمل آید تا در نهایت حجم مکعبی درست و با ایستایی کامل و ظرافت متناسب با جلد کتاب حاصل آید. در بعضی محفظه ها نیز همچون جلد دارای سرطبل بوده و قفل یا سگک نیز بر آن تعبیه می شده است.

انواع جلد های ایرانی که در آن مقوا به کار می رفته است

خلاقیت های متنوع هنرمندان تجلید ایرانی و اسلامی و سلیق استفاده کنندگان و متقاضیان و نیز نوع استفاده ی آنها، سبب شده است تا انواع مختلفی از جلد ها در اندازه ها و کیفیت های متنوع از جمله: روکش ساده (از جنس مختلف چرم، مشمع یا کالینگور، پارچه و کاغذ)، تزئینی و ترکیبی پدید آید. این جلدها عبارتند از:

۱- جلد چرمی ساده

پس از آماده کردن مقوا های جلد، روکشی از یکی از گونه های چرم مثل: تیماج، میشن، شبرو، ساغری، شتر و... بدون اینکه تزئینی روی آن ایجاد شود، بر آن متصل می شده است.

۲- جلد چرمی ضربی

پس از کار اتصال روکش چرم روی مقوا، به وسیله ی قالب های منقوش کوبه ای که معمولاً در گذشته از جنس فولاد بوده و در حال حاضر برنج و سرب می باشد، به کمک حرارت و رطوبت، نقش مورد نظر بر روی چرم حک می شده است. برای طلاکوبی جلدها نیز از همین شیوه استفاده می گردیده است.

در ضرب کردن نقش بر چرم، باید به چند نکته ی مهم توجه شود: اول اینکه بهتر است مقوای جلد از نوع خمیری نرم باشد دوم اینکه حرارت قالب ضربی باید به گونه ای متعادل باشد که نه باعث پاره شدن چرم در اثر حرارت زیاد شود و نه اینکه اصلاً فرورفتگی یا حک شدن نقش را ایجاد نکند. سوم اینکه حرارتی که به قالب ضربی فلزی داده می شود باید به گونه ای متعادل باشد که فلز سرب از شکل خود خارج نشود.

۳- جلد چرمی سوخت

نوعی جلد چرمی ضربی که با استفاده از حرارت قالب نقش را بر زمینه ی جلد می فشرده تا بخش سوخته ی چرم که همان نقش حک شده



بود، بر روی جلد ظاهر شود.

۴- جلد چرمی معرق

نوعی جلد چرمی که در غرب به آن "چرم موزائیکی" گفته می‌شده، از بریدن قطعات چرم های الوان و کنار هم چیدن و چسبانیدن آنها مطابق نقش و مانند کاشی معرق حاصل به دست می‌آید.

۵- جلد چرمی سوخت و معرق



جلدی چرمی که از ترکیب دو فن سوخت و معرق حاصل آید.

۶- جلد روغنی یا لاک

پس از آماده کردن مقوای دفتین و احتمالاً سرطبل، سطح آن را برای نقاشی زیر روغن یا لاک آماده می‌کرده‌اند. تفاوت این جلد با جلدهای دیگر آن است که در جلد روغنی ابتدا مراحل نقاشی لاک را روی مقوای جلد انجام می‌داده‌اند و پس از خشک شدن کامل، توسط قطعه چرمی که در زیر آنها قبلاً چسبانیده شده، به هم متصل می‌شده است، البته این ویژگی در جلدهای معرق یا سوخت و معرق نیز وجود دارد. روش آماده کردن سطح مقوا برای نقاشی لاک،

ها و طرح‌ها و رنگ‌های مختلف و به گونه‌ای بسیار ظریف به روی مقوا متصل می‌شده است. این نوع جلدها تنوع زیادی داشته‌اند و هنوز هم هنرمندان در کارگاه‌های صحافی و تجلید سنتی بدین کار رغبت نشان می‌دهند.

عمده‌ترین جلدهای با روکش‌های ترکیبی در انواع زیر است:

- جلد با روکش گالینگور و چرم
- جلد با روکش گالینگور و کاغذهای الوان
- جلد با روکش گالینگور و پارچه‌های ظریف و تزئینی (هم‌چون مخمل، گلدوزی، زری، دوزی، ترمه، قلمکار و...)

- جلد با روکش چرم و پارچه‌های تزئینی
 - جلد با روکش چرم و کاغذهای الوان
- کاربرد مقوا در سایر هنرهای مرتبط با صحافی و جلدسازی**

۱- کاربرد مقوا در ساخت جعبه یا محفظه ی کتاب

این نوع جعبه‌ها که معمولاً برای نگاهداری و حفاظت قرآن، شاهنامه، دیوان‌های شاعران و کتاب‌های ارزشمند تولید می‌شده، در گذشته غالباً از چوب، پارچه یا فلز ساخته می‌شده و مزین به گوه‌های رنگین بوده و گاهی از فلزاتی قیمتی مانند نقره و زر نیز می‌ساخته‌اند و یا ورق زر بر نوع چوبی آن می‌کشیده‌اند. چنانچه به قول مقریزی، "نسخه‌ی قرآن منسوب به علی بن ابیطالب (ع) را در جامع عتیق مصر، در محفظه‌ای نقره‌ای حفظ می‌کرده‌اند، تا آن‌که "مأمون بطاحی" وزیر "امربالله" خلیفه‌ی فاطمی، دستور داده تا محفظه‌ی آن را زرین کنند."

ولی در بعضی دوره‌ها به ویژه زمان معاصر، از جنس چرم و یا مقوای کاغذ چسبانده و یا خمیری که روی آن را با چرم یا پارچه یا گالینگور می‌پوشانده‌اند، در ساخت محفظه‌ی جلد بهره می‌برده‌اند و گاهی نیز روی آن را با نقش‌های ضربی طلا کوبی می‌کرده‌اند و داخل آن را با آستر کردن کاغذهای ابری الوان، مزین می‌کرده‌اند. این محفظه‌ها معمولاً از پنج قطعه یا سطح مقوایی به هم پیوسته با اندازه‌ی حدود نیم سانتی متر بزرگتر از هر طرف کتاب مورد نگاهداری، تشکیل می‌شده که غالباً یک قسمت ضخامت طولی آن برای داخل شدن کتاب- به گونه‌ای که عطف آن در بیرون نمایان باشد- باز بوده و گاهی نیز محفظه‌سازان سلیقه‌ی بیشتری به خرج می‌داده و دری مثل سرطبل کتاب در قسمت ورودی محفظه تعبیه می‌کرده‌اند.

چنین است که ابتدا یک لایه‌ی نازک بطحانه‌ای از گچ یا مل بر سطح مقوا می‌زده، پس از خشک شدن، یک لایه روغن کمان یا لاک رقیق بدان اضافه می‌کرده و بعد یک لایه واشور می‌زده و پس از آن نقاشی با آبرنگ انجام می‌گرفته است. بعد از نقاشی، با چند لایه لاک یا روغن کمان روی آن پوشش می‌داده‌اند و برای خشک شدن آن را در داخل محفظه‌ای شیشه‌ای در مقابل نور روز می‌گذاشته‌اند. آنگاه صحافان انتهای طولی جلد‌ها را که به صورت زوج ساخته شده بود، با کاردک باز کرده و به قدر ضخامت عطف کتاب، دو ورقه از تیماج با سریشم به اندازه‌ی نیم سانتی متر درون شکاف هر جلد کار می‌گذاشته‌اند. سپس تیماج را با ورق سنباده ساییده تا صاف و نازک شود، کتاب شیرازه بندی شده را میان دو جلد قرار می‌داده و عطف‌ها را با سریشم به کتاب می‌چسبانده‌اند، تا در میان قید صحافی خشک شود و به آن ترتیب کتاب با جلد روغنی آماده استفاده می‌شده است.

۷- جلد پارچه‌ای

در این جلد، پوشش کاملی از پارچه‌های ظریف و با ارزش هم‌چون گلدوزی، مخمل، قلمکار، زری دوزی، ترمه و... بر روی مقوا می‌داده‌اند. دوام و مقاومت این نوع جلد کمتر از چرم است اما از تنوع و زیبایی فراوانی برخوردار است.

برای چسبانیدن روکش پارچه‌ای به مقوای جلد، در گذشته از چسب نشاسته و یا از سریش رقیق استفاده می‌شده است و هنوز نیز در برخی کارگاه‌های صحافی سنتی به همین شیوه کار می‌کنند، ولی مناسب‌ترین روش استفاده از چسب ترموپلاستیک در سطح پارچه و مقواست به گونه‌ای که به وسیله‌ی حرارت آنها به هم چسبانده شوند. در مورد کلیه‌ی جلدها در صورت نازک بودن مقوای جلد می‌توان دو مقوا را به هم چسباند.

۸- جلد کاغذی

پوشش کاملی از کاغذهای ابری، رنگ شده یا رنگ نشده و یا ترکیبی از ابری و کاغذهای رنگ شده یا ترکیبی از کاغذهای رنگ شده و رنگ نشده بر روی مقوای این نوع جلد می‌داده‌اند. دوام و مقاومت این نوع جلد ضعیف است ولی از زیبایی و تنوع فراوانی برخوردار است.

۹- جلد گالینگور یا مشمع

جلدی که تماماً بر روی مقوای روکش گالینگور یا مشمع کشیده شود و می‌توان روی آن تزئینات ضربی و طلا کوبی هم اجرا کرد.

۱۰- جلد با روکش‌های ترکیبی

با ترکیب چند نوع روکش کنار هم با شکل



هر اثر هنری و در نظر گرفتن نوع کاربرد آن و مصالح دیگری که بر بدنه ی مقصود افزوده و استفاده می شده است.

از آغاز پیدایش پدیده ی مقوا، کاربردهای فراوانی در هنرهای مختلف پیدا کرده است. مجموعه ی هنرهای کتاب سازی ایران که در آن مقوا فراوان استفاده می شده، شامل: صحافی، تجلید (در شیوه های مختلف و با روکش های گوناگون از جمله: چرم، پارچه، روغن کمان یا لاک، گالینگور، کاغذ و نیز استفاده از مقوای شمیم در جلدهای سبک و آستر بدرقه ی کتاب)، ساخت جعبه و یا محفظه ی کتاب (جهت نگهداری کتاب)، ساخت دستک و ساخت مرقع است.

علاوه بر تقسیم بندی انواع مقوا در هنر جلد سازی ایران از حیث فن ساخت، مقواهای خاص تجلید و صحافی را از نوع و مواد به کار رفته ی آن می توان به سه دسته ی کنفی، الیافی و کاهی تقسیم کرد که به دلیل کیفیت جنس و مواد اولیه ی آنها، نوع کنفی و الیافی مقوا در هنر جلد سازی کاربرد بیشتری داشته است.

از آنجا که قطع جلدهای کتاب ها و یا مرقعات در طول تاریخ متفاوت و متنوع بوده، به تبع آن اندازه ی مقوای جلدها نیز تنوع زیادی داشته است، ولی اساس کاربرد مقوا در جلدها شامل قسمت های مختلف: دفتین، عطف، میل عطف، سرطیل یا لبه برگردان و محفظه یا غلاف بوده که نوع بکارگیری مقوا برای هر قسمت تفاوت داشته است.

انواع جلدهای ایرانی که در آن مقوا به کار می رفته است، شامل: جلد چرمی ساده، جلد چرمی ضربی، جلد چرمی سوخت، جلد چرمی معرق، جلد چرمی سوخت و معرق، جلد روغنی، جلد پارچه ای، جلد کاغذی، جلد گالینگور و جلد با روکش های ترکیبی می باشد. لازم به توضیح است که جلدهای با روکش ترکیبی با چند نوع روکش کنار هم با شکل ها، طرح ها و رنگ های مختلف و به گونه ای بسیار ظریف بر روی مقوا متصل می شده است.

عمده ترین جلدهای با روکش های ترکیبی که از زمان صفوی به بعد رواج یافته است، شامل: جلد با روکش گالینگور و چرم، جلد با روکش گالینگور و کاغذهای الوان، جلد با روکش گالینگور و پارچه های ظریف و تزیینی (همچون مخمل، گلدوزی، زری دوزی، ترمه، قلمکار و...)، جلد با روکش چرم و پارچه های تزیینی و جلد با روکش چرم و کاغذهای الوان می باشد.

چنان چه تاریخ مقوا سازی در اروپا را مورد بررسی قرار دهیم، در می یابیم که اروپاییان در تهیه ی مقوا به ویژه برای تجلید از شیوه ی ساخت مقواهای کاغذ چسبانده و خمیری رایج در ایران بهره جسته اند. بعدها که مقوای کارتاپستا و کارتن در سرزمین های اروپایی تولید شده، به نظر می رسد میان مقواهای دستی ایرانی و محصولات مقوای اروپایی رقابت برقرار بوده است.

این در حالی است که در طول تاریخ هنر اسلامی ایران، هنر هر دوره با دوره های قبل از خود به رقابت می پرداخته و با استفاده از پتانسیل و قابلیت های گذشته اقدام به نوع آوری می کرده و به این سبب است که مقواهای بجای مانده ی مورد استفاده در جلدها و آثار هنری مربوط به دوره های سلجوقی، تیموری، و صفوی نسبت به دوره های پیشین خود از کیفیت متعالی تری برخوردارند.

امید است این پژوهش مدخل مناسبی برای شناخت بیشتر به این بخش از میراث فرهنگی به منظور نگاهبانی اندیشمندان از آنها باشد.

پایان

معمولاً در درون محفظه نواری نصب می کرده تا کتاب را در محفظه روی نوار قرار داده و با بیرون کشیدن سر نوار، کتاب از محفظه خارج می شده است. (احسانی، ۱۳۶۸، ۷۲)

۲- کاربرد مقوا در ساخت دستک

به طور کلی دستک به دفتر بغلی و دفترچه ای که حساب های سردستی را در آن بنویسند، گفته می شده است (معین، ۱۳۷۱، ۱۳۵۱). بعضی از هنرمندان، برای زیباتر شدن جلد آن، با مقوای کاغذی یا خمیری، دفتین جلد را می ساخته و بر روی آن یک روکش چرمی یا پارچه ای می داده اند و یا با شیوه ی جلد های روغنی روی آن را مزین می کرده اند و یا روی پارچه (چلوار) آهار دار جلد، هنر روغنی (لاکی) انجام می داده اند.

۳- کاربرد مقوا در مرقع سازی

مرقع که استفاده از آن دردوره ی تیموریان رواج یافته و در همان دوره نیز سیر تکاملی داشته و در عهد صفویان و نیز تیموریان هند کاربرد وسیعی داشته است، متشکل از مقوایی با دو یا سه یا چند لایه کاغذ به هم چسبانده با سریشم یا سریش به ابعاد و ضخامت مورد نظر هنرمند است که پس از آماده شدن آن به عنوان زمینه، قطعات یا رقععه هایی از آثار هنرمندان از جمله خوشنویسی، مینیاتور، تذهیب، تشعیر، تصویر، تحریر و غیره را به گونه ای هنرمندانه و به صورت یک رویه یا دو رویه بر آن وصل می کرده اند و هنرهای دیگر به فراخور موضوع نظیر: متن و حاشیه سازی، جدول کشی، دندان موشی سازی، تشعیر، تذهیب، افشانگری، عکس، طلا کاری، نقره کاری، لاجورد کشی، شنگرف کشی و... در اطراف آن اجرا می کرده اند. نتیجه ی کار خلق مرقعی نفیس از رقععه ای از اثر خطاط یا مصور هنرمند بوده که در میان اهل ذوق حرمتی خاص داشته است. (عکس ۶) هندیان به این فن "وصلی" ۱ یا "مقوای سریشی" می نامیده اند و هم اکنون آثار قابل توجهی از نقاشی روی وصلی از دوران تیموریان هند در گنجینه های هندوستان موجود است.

فراهم آوردن مرقع به چند روش انجام می شده است:

یک روش، قطعی آثار خوشنویسی (یعنی بریدن بسیار دقیق و ظریف اطراف یک اثر خطاطی) و سپس چسباندن آن اثر بر روی مرقع و بعد اجرای آرایه های قلمی و الوان بوده است. روش دیگر، چسباندن آن اثر بر روی مرقع و بعد اجرای آرایه های قلمی و الوان بوده است. روش سوم، چسباندن تکه ی کاملی از یک اثر خطاطی یا نقاشی بر زمینه ی مرقع و سپس انجام آرایه ها است. روش چهارم دو پوسته کردن برخی کاغذ های ضخیم که دو روی آن دارای اثر خطاطی یا نقاشی بوده و سپس چسباندن آن بر زمینه ی مقوای وصلی و اجرای آرایه های مناسب. پس از تهیه ی مرقعات، به منظور نگاهداری آنها را به دو صورت مجموعه ای و یا تک برگ صحافی و تجلید می کرده اند. جلد مرقعات نیز اغلب دارای مقوایی در داخل با روکشی از چرم به صورت معرق یا سوخت یا ضربی یا نقاشی زیر لاک (جلد روغنی) بوده است.

نتیجه گیری

در این پژوهش با بررسی روش های ساخت مقوا برای کاربردهای مختلف در هنر جلد سازی مشخص گردیده که به طور کلی در ساختار بسیاری از جلدهای کتاب ها و مرقعات، محفظه ی کتاب ها، دستک ها، و... که هر کدام در طول تاریخ هنر اسلامی ایران از زیبایی، نفاست و قابلیت های فرهنگی و هنری خاصی برخوردارند، از چهار نوع مقوا از قبیل: کاغذ چسبانده، پایه ماشه، خمیری و ماشینی، با روش های اجرایی متناسب با